

ПРИЛОЗИ

ПРАВО СВОЈИНЕ НА ЧИФЛИЦИМА И ЧИФЛИГАРСКИ ПРАВНИ ОДНОСИ У ПРИЛЕПСКОМ СРЕЗУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Месеца јула 1953 године група асистената и студената Правно-економског факултета у Скопљу извршила је анкету о стању чифлигарства у Прилепском срезу крајем XIX и почетком XX века. Иако је анкета имала за циљ прикупљање података економске природе, она је дала и низ података о праву својине на чифлицима и о чифлигарским односима као правним.

Сумирање дела економских података ове анкете дао је Диме Бојановски у броју 2 часописа „Преглед“ (Скопље 1952). Предмет овога осврта биће обрада података анкете о праву својине на чифлицима и о чифлигарским правним односима у Прилепском срезу крајем XIX и почетком XX века, без неког упуштања у дубља теоретска разматрања појединих проблема.

1. Право својине на чифлицима

У оквиру излагања о праву на чифлицима (1) осврнућемо се на следећа питања: 1. Начини прибављања права својине на чифлицима, 2. Садржина права својине на чифлицима, 3. Престанак права својине на чифлицима.

1. Начини прибављања права својине на чифлицима. — Анкета је показала да се право својине на чифлицима прибавља на два основна начина: претварањем низа индивидуалних сеоских газдинстава у чифлик и извођењем права својине на чифлику из права претходног титулара. Први би се начин условно могао назвати оригинарним, а други деривативним.

А) Оригинарни начин стицања права својине на чифлицима јављао се кроз облике: а) купопродаје ситних сеоских поседа; б) узимање ситних сеоских поседа за дуг; в) плъачке ситних сеоских поседа. За све ове начине анкета даје низ примера.

(1) Иако свесни да чифлик-сајбија на свим деловима чифлика као збирне ствари није имао право својине *de iure*, ми говоримо о праву својине на чифлику, пошто је право својине на земљи тога доба *de facto* припадало чифлик-сајбији као приватном лицу, ма да је формално Отоманска држава остала власник све земље у Македонији од категорије ерази-мирије.

Б) Деривативни начин стицања права својине на чифлицима јављао се кроз облике: а) купопродаје чифлика; б) узимање чифлика за дуг; в) поклона чифлика; г) наслеђивање чифлика.

2. *Садржина права својине на чифлицима.* — Подаци говоре о следећим правима и обавезама чифлик-сајбије: а) О праву чифлик-сајбије да може ступати у чифлигарске односе и на тај начин економски реализовати своје право својине на чифлику. Притом, чифлик-сајбија је потпуно слободан да бира како облик чифлигарског односа, тако и лица-чифлигаре са којима жели да заснује чифлигарски однос. Као резултат заснивања чифлигарског односа чифлигари не стичу тиме својинска права према чифлику, већ облигациона права према чифлик-сајбији; б) О праву располагања чифлик-сајбије са његовим чифликом путем продаје, поклона и сл.; в) О обавезама чифлик-сајбије према чифлигарима са којима ступа у чифлигарски однос. Те обавезе узима он на себе као титулар права својине на чифлику у процесу економске реализације тога права.

3. *Престанак права својине на чифлицима.* — Право својине на чифлицима, према подацима анкете, престаје на два основна начина: путем престанка постојања чифлика као таквог („уништењем“ чифлика) и путем преноса тога права на треће лице.

„Уништењем“ чифлика престаје и право својине на њему у случајевима када нестане његова битна карактеристика, а то је да је он својина једног лица које је самим тим припадник класе чифлик-сајбија, али да га његов власник не обрађује сам већ то чини друго лице (или друга лица) које припада класи чифлигара, тако да између ових двају лица долази до заснивања чифлигарског правног односа. То се у пракси одиграло на тај начин, што је чифлик-сајбија отуђивао било цео чифлик, ако је исти био мали, било делове тога чифлика, али тако да је тиме отуђен цео чифлик, а на чифлику или на његовим деловима стицали су право својине било ослъаци (радни) уопште, било чифлигари посебно. Анкета је забележила више таквих случајева.

Право својине на чифлику престаје преносом тога права на неко треће лице, а да при томе чифлик остаје оно што је и раније био, не цепа се у више индивидуалних радних газдинстава. На овај начин престаје право својине продавца, поклонодавца и других, а стичу право својине на истом чифлику купац, поклонопримац и други.

II. Чифлигарски правни односи

У оквиру излагања о чифлигарским правним односима биће речи о: 1. Појму чифлигарског правног односа, 2. Видовима чифлигарских правних односа, 3. Кесимџимском правном односу, 4. Исполџимском правном односу, 5. Момочком правном односу.

1. *Појам чифлигарског правног односа.* — Чифлигарски однос као правни однос јесте, уствари, правно уобличавање чифлигарског односа као економског односа. Чифлигарски, пак, економски однос настаје као резултат различитог положаја чифлик-сајбије и чифлигара према чифлику као средству пољопривредне производње: чифлик-сајбија, као што се и из самог овог термина види (чифлик-сајбија буквално значи господар чифлика), појављује се као „господар чифлика“, а *фактички* као његов приватни власник. Он није приватни власник у правом смислу те речи, пошто на земљи има само тесаруф, тј. *dominium utile sui generis*; чифлигар, пак, нема никаквих својинских права према чифлику, он је та права изгубио онога момента када је постао чифлигаром. Јер, процес стварања чифлика јесте процес експропријације раје са земље, или прецизније речено процес експропријације рајиног тесаруфа на ерази-мирији.

Кроз чифлигарски однос чифлик-сајбија економски реализује своје „право својине“ на чифлику, а чифлигар долази у могућност да споји своју радну снагу, а у извесним случајевима и свој живи и мртви инвентар, са чифликом као основним средством пољопривредне производње.

Крајем XIX века чифлигарски правни однос је облигационо-правног карактера.

2. *Видови чифлигарских правних односа.* — Анкета је утврдила три основна вида чифлигарских правних односа: исполциске, кесимциске и момочке.

Није се могло утврдити који је од ових односа коме претходио и како су се они смењивали. Но, утврђено је да се кесимциски правни однос врло ретко сретао, а исполциски и момочки правни односи били су масовни. По нашем мишљењу, момочки односи су са тачке гледишта историског развитака корак даље у развиту чифлигарства и карика која значи прелаз од углавном феудалног ка капиталистичком начину производње (иако ти односи значе већу беду за чифлигарске-момочке масе од исполциских). Па ипак, крајем XIX и почетком XX века у Прилепском срезу прилично је јака тенденција враћања назад, од момочких на исполциске односе. Према подацима анкете, узроци томе су, углавном: прво, већа заинтересованост исполције за рад, и друго, деловање „Внатрешне македонске револуционарне организације“ која је стварала несигурност за чифлик-сајбије, тако да су они радије одустајали од обраде чифлика у сопственој режији, тј. момцима, и прелазили на обраду истих путем исполција.

Пошто анкета није могла утврдити који је од ових трију основних чифлигарских правних односа коме претходио, ми утврђујемо њихов редослед према томе колико је право имао чифлигар на резултат свог рада. Према томе критеријуму прво ће бити речи о

кесимциском правном односу, затим о исполциском и најзад о мочком.

3. *Кесимциски правни однос.* — Овај однос заснива се између кесимције (то је чифлигар-закупац, кесим значи 'просто закуп) и чифлик-сајбије. Он се правно уобличава кроз уговор о кесиму.

Код уговора о кесиму чифлик-сајбија се обавезује да да кесимцији цео чифлик ако је овај мали, или део чифлика ако је већи, а да за то добије од кесимције уговорени кесим, по правилу у натури. Кесим се, по правилу, давао „на гувно“, то јест у доба вршидбе. Кесимција се, пак, обавезује да да чифлик-сајбији уговорени кесим, а може земљу обрађивати према свом нахођењу.

Уговор о кесиму се закључивао, према одговорима добијеним на анкету, на одређено време, по правилу на три године, ређе на краћи рок. Али, било је и таквих случајева, где је био, фактички, закључиван на одређено време, да би се затим претворио у уговор на неодређено време са правом отказа у одређено време. обично „на гувно“, а да уговор престане на Митровдан. То „неодређено време“ трајало је понекад врло дуго. Тако је, например, Најдо Ристов Димовски, земљорадник из села Ерековаца, дао податке да је његов деда, који је умро у деведестпетој години живота, био кесимција на чифлуку у Ерековцима; такође и отац Најдов, који је умро у деведесетој години, био је кесимција на истом чифлику; и сам Најдо био је кесимција на истом чифлику (стр. 245 Материјала). Овај исказ даје основа да се закључи да у кесимциски однос није ступао појединац, већ можда породична задруга, али то питање анкета није пречистила.

Код престанка уговора о кесиму, кесимција је био дужан да остави земљу у оном стању у каквом ју је добио (напр. нађубрену, угарену и сл.).

Анкета није утврдила форму склапања овога уговора. Интересантно је забележити да је кесимциски правни однос био ретка појава у Прилепском срезу у доба с коме је анкета вођена.

4. *Исполциски правни однос.* — Овај однос се заснива између чифлик-сајбије и исполције. Исполција је чифлигар-наполичар, а сама реч „исполциство“ значи „наполичарство“.

Исполциски правни однос уобличава се кроз уговор о исполици. Овим уговором чифлик-сајбија се обавезује: да да на обраду исполцији цео чифлик ако је мали, или његов део ако је већи; у највећем броју случајева да му да и семе, и „созба без мамеле“, тј. бескаматни зајам, затим параспур и, у највећем броју случајева, кућу за становање (без плаћања кирије) и одговарајуће привредне зграде.

Једном на обраду предату земљу и зграде чифлик-сајбија није мењао све док траје исполциски правни однос. Штавише, сваки је чифлик-сајбија обично тако парцелисао свој чифлик (ако га је

обрађивао преко исполчара), да је свака парцела претстављала комплекс земље довољан да буде обрађиван од једне исполциске породице која је била прилично велика (ретко је кад имала мање од двадесет чланова) и са доста стоке. Те су се парцеле у неким селима Прилепског среза називале „мулк“. (Откуда је тај назив дошао — анкета није утврдила. Али је већ на први поглед јасно, да „мулк“ у овом смислу и мулк у смислу приватне својине шеријатског права јесу две сасвим различите ствари.)

Семе је по правилу давао чифлик-сајбија. Али, анкета је забележила и такве случајеве да је чифлик-сајбија давао семе, али га је пре поделе производа „вадил од купот“, тј. узимао натраг. У случају неродице или уништења сетве од елементарних непогода семе је набављао чифлик-сајбија.

„Созбу без мамеле“ исполција је узимао приликом ступања у исполциски однос и враћао ју је приликом престанка овога односа. Тај бескаматни зајам био је нужан исполцији: или да врати ранији такав, узет од ранијег чифлик-сајбије са ким је био у исполциском односу, или да попуни свој инвентар (па је због тога врло често даван у природи — например у воловима, а прерачунаван за враћање у новцу) или да прехрани своју породицу до нове жетве (па је због тога често даван у житу и другој храни, а враћан у новцу).

Параспур је одређена количина земље, обично мала, коју је чифлик-сајбија давао исполцији, да овај последњи исту обради и да принос са ње припадне самом исполцији. То је обично било најбоље парче земље, које је одабирао сам исполција. Неке чифлик-сајбије су дозвољавале исполцији на параспуру да сеје културе по свом нахођењу, а неке — само оне које не сеје на осталој земљи.

Чифлик-сајбија има право на бази овога уговора да добије половину приноса, добијеног као резултат обраде земље од стране исполције. Подела приноса се вршила „на гувно“. Али, пре него што се приступило подели, вадио се „спахилак“, то јест десетак. Делили су се по правилу сви производи, осим сламе и ређе граора, који су остајали исполцији.

Исполција се овим уговором обавезује да обради добијену земљу, да да половину приноса чифлик-сајбији и да му врати „созбата“ по престанку исполциског односа, а ређе да обради бесплатно парче земље, са кога би принос припадао само чифлик-сајбији и које се звало „чифлик-сајбиски параспур“. Исполција је исто тако био обавезан да остави земљу по престанку овога односа у онаквом стању, у каквом ју је добио.

За разлику од кесимџије који је кесим морао дати чифлик-сајбији у сваком случају, исполција није имао никаквих обавеза према чифлик-сајбији у случају да принос пропадне услед неродице или других елементарних непогода. Штавише, исполција је имао право

у оваквим случајевима да тражи семе од чифлик-сајбије за идућу сетву.

Овај уговор се закључивао на одређено време, по правилу на годину дана. У томе су једнодушни скоро сви које је анкета обухватила. Али добија се утисак да се, по истеку овога рока, у највећем броју случајева овај уговор претварао у уговор на неодређено време са правом отказа „на гувно“ и престанка „на Митровден“.

У исполциски однос ступала је породица као целина, а закључивао га је у њено име њен старешина. Овај се уговор закључивао како писмено („правехме сенет“), тако и усмено, како без сведока, тако и пред сведоцима.

За разлику од кесимциског односа, исполциски је био масовна појава и заједно са момочким испуњавао је, уствари, садржину чифлигарства.

5. *Момочки правни однос.* — Овај однос се заснива између чифлик-сајбије и чифлигара-момока.

За разлику од кесимциског и исполциског правног односа, где се чифлик-сајбија појављује само као поседник чифлика без нужног живог и мртвог инвентара, у овом односу чифлик-сајбија наступа као власник и ових средстава пољопривредне производње: за обављање исте њему је потребна још само радна снага, и он њу налази у момоцима.

За разлику од кесимција и исполција, момоци немају никаквих средстава за производњу, већ су то сеоски пролетери, који поседују само своју радну снагу, коју „продају“ чифлик-сајбији, или, тачније речено, коју у највећем броју случајева замењују са чифлик-сајбијом за одговарајућу количину намирница. Ове две чињенице показују да је момочки однос, уствари, већ доста одлучан прелаз од феудалног ка капиталистичком начину пољопривредне производње, али да то још увек није капиталистички однос пре свега због јаких примеса ванекономске принуде (о којима ће бити речи у даљем излагању) и због плаћања у природи које није еквивалентан за уложену радну снагу.

Момочки правни однос се уобличава кроз уговор о раду. Овим уговором чифлик-сајбија се обавезује да „плати“ момоку одговарајући „ак“ (момочку „плату“), а момок да ради чифлик-сајбији све послове које он или од њега овлашћено лице нареди.

Из овог уговора чифлик-сајбија стиче право да захтева од момока у уговореном року да ради послове које он нареди (разуме се, то су пољопривредни радови на самом чифлику, који чифлик-сајбија у овом случају обрађује у сопственој режији), а момок стиче право на „ак“.

Момочки ак се плаћао у природи (врло ретко у новцу) и износио је неколико товара жита (обично више ражи и јечма, а мање пшенице), нешто соли, петролеума, опанака, варива и др. Ретко је

момок добијао и које парче земље, незгодно за обрађивање, такозвани момочки параспур, које је он обрађивао у празничне дане, а приход од тога припадао је само момоку. Изузетно су неке чифлик-сајбије дозвољавале момоцима да на чифлику чувају нешто мало своје стоке — једну свињу, једну краву и неколико оваца.

За разлику од исполциства, где је у исполциски однос ступала цела исполциска фамилија, у момочки правни однос ступа само одрасли члан момочке породице и то сваки на бази посебног уговора. Уколико раде и остали чланови момочке породице, њима се плаћало посебно као „аргатима“ (аргат је привремени пољопривредни радник, за разлику од момока, који је стални у том смислу, што ради на чифлику дуже времена).

Уговор о момочком раду био је неформалан и закључивао се обично на годину дана, „од Митровден до Митровден“. Овај је уговор престајао по истеку времена на који је закључен.

Уколико је на чифлику радило више момока, један је од њих био главни момак и звао се субаша, а његова жена субашиница. Субаша је био нешто као домаћин чифлика и нека врста трансмисије између осталих чифлигара и чифлик-сајбије, односно лица које је он овластио за надзор над радом момока. Он је радио неке специјалне послове — ишао на воденицу, носио аргатима воду и сл., а остало време проводио у раду са осталим момоцима.

Субашиница је била у неку руку домаћица чифлика. Она је „чинела измет“ (то јест служила) чифлик-сајбији, односно његовом заступнику на чифлику, кувала и месила хлеб аргатима када је било таквих и сл. За тај свој рад она је добијала посебну „плату“ која је износила колико и „плата“ момока, понекад и нешто већа, притом је обавезно добијала више пшенице од момока.

Уколико чифлик-сајбија није сам вршио надзор над радом момока, он је изнајмљивао посебног надзорника, званог „ћаја“. Притом је настојао да за ћају изнајми колико се може горег Турчина-зулумћара, и то из два разлога: прво, да овај штити његове момоке од зулума других зулумћара, и друго, да он својим зулумом омогући већу експлоатацију момока. Ћаја је био наоружан и окружен олошем, тако да је претстављао страх и трепет не само за момоке који су му били директно потчињени, већ и за остало становништво тога па чак и других села. Анкета бележи страшна малтретирања чифлигара од стране ћаја, који иду до батинања, кажњавања. Анкета је забележила чак и један случај суђења од стране ћаје чифлигарима. Све је то било за оно време и појмљиво и изводљиво, јер је расуло и корупција у Отоманској империји давало широко поље делатности зулумћарима.

Ћаја је лети станао „на кулата“ (сваки је чифлик по правилу имао кулу, зидану од камена, која је била и утврђење, и складиште за пољопривредне производе и стан ћаје односно чифлик-

сајбије), где је обично спроводио батинање и суђење чифлигарима. Зими је, пак, он становао у стану субаше, јер је за све време био дужан да станује на чифлику.

За надзор који је вршио, ђаја је био плаћен од чифлик-сајбије, али је он ту своју плату допуњавао и проневерама и плачком како имовине чифлик-сајбије, тако и имовине чифлигара.

6. *Елементи ванекономске принуде у чифлигарским односима.* — Излагање о чифлигарским правним односима не би било потпуно и не би пружало јасну слику, ако се не бисмо осврнули и на елементе ванекономске принуде у чифлигарским правним односима, о којима анкета пружа доста података. Та принуда била је увек противправна чак и са гледишта отоманског права. Она се нарочито огледала у следећем:

Иако је за заснивање одговарајућих уговора (о кесиму, исполици или момочком раду) била потребна сагласна изјава воља обеју странака, не ретко је до „закључивања“ тога „уговора“ долазило на бази једностране изјаве воље чифлик-сајбије и принуде чифлигара. То је, уствари, било насилно заснивање чифлигарских правних односа.

Престанак чифлигарског правног односа настајао је такође по правилу по истеку одређеног времена или по отказу било чифлик-сајбије било чифлигара. Али, има случајева, када је и после истека односно отказа чифлик-сајбија принудним путем задржавао чифлигара у чифлигарском односу. Има такође и случајева превременог раскидања чифлигарског односа, и то на тај начин што би чифлик-сајбија пре времена отерао чифлигара са чифлика или што би чифлигар сам побегао услед несносног живота (али то је бивало ређе и по правилу тада, када би чифлигар ступио у нови чифлигарски однос са неким јачим чифлик-сајбијом, који је био у стању да га заштити од терора претходног).

Има и случајева отимања чифлигара: јачи чифлик-сајбија је једностранно физички отимао слабијем чифлик-сајбији „добре“ чифлигаре (тј. са бројнијом породицом и са више стоке).

Није редак био случај терања кесимџија и исполџија да раде „ангарија“ (то јест бесплатно) за чифлик-сајбију, односно и ових и момока да раде ђаји или пољаку.

Елементе незаконитости и ванекономске принуде добрим делом је ликвидирала „Внатрешна македонска револуциона организација“ у крајевима где је била довољно ојачала.

На крају овога приказа потребно је истаћи да је чифлигарске правне односе углавном регулисао обичај, који је уствари био правни обичај.

Димитар Поп-Георгиев